

Міжнародне приватне право

УДК 341

Шуміло Інеса Анатоліївна

*кандидатка юридичних наук, доцент кафедри
Міжнародного приватного права та порівняльного правознавства
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Шумило Инесса Анатольевна

*кандидатка юридических наук, доцент кафедры
Международного частного права и сравнительного правоведения
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого*

Shumilo Inesa

*Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor at the
Department of International Private Law and Comparative Law
Yaroslav Mudryi National Law University*

Костін Микита Ігорович

*студент
Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Костин Никита Игоревич

*студент
Інститута підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Kostin Mykyta

*Student of the
Institute of Personnel Training for the Bodies of Justice of Ukraine of the
Yaroslav Mudryi National Law University*

Шаповал Артем Александрович

студент

*Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Шаповал Артем Александрович

студент

*Інститута подготовки кадров для органов юстиции Украины
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого*

Shapoval Artem

Student of the

*Institute of Personnel Training for the Bodies of Justice of Ukraine of the
Yaroslav Mudryi National Law University*

**ПРОБЛЕМА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НЕВИЗНАНИХ ДЕРЖАВ У
МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ
ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ ПРАВА НЕПРИЗНАННЫХ
ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ
THE PROBLEM OF APPLYING THE LAW OF UNKNOWN STATES IN
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

***Анотація.** Стаття присвячена комплексному дослідженню проблем застосування права незнаних держав у міжнародному приватному праві. У дослідженні охарактеризовано основні концептуальні підходи щодо можливості національних судів застосовувати право незнаних держав при врегулюванні приватно-правових відносин. Акцентовано увагу на аргументах «за» право судів брати до уваги норм внутрішнього права незнаних держав, досліджено судову практику з обраного для дослідження питання. За результатами наукового дослідження зроблено висновок про те, що*

міжнародно-правове визнання новоутворених країн та визначення статусу її національного законодавства і, як наслідок, можливість його застосування національними судами залишаються сьогодні дискусійним. За окреслених умов у процесі врегулювання приватно-правових відносин уповноважені юрисдикційні органи країн зіштовхуються із проблемою застосування права іноземних держав, які не набули світового визнання, що об'єктивно викликає суперечливість в питанні про загальнообов'язкові правила поведінки, право, що діє на її території. Враховуючи той факт, що сьогодні значна кількість невизнаних держав світу «довели свою життєздатність» та є інтегрованими в міжнародний ринок, доцільним вважаємо все ж таки поступово сприйняти дію приватного права навіть невизнаної держави. Національні суди з урахуванням конкретного випадку та доцільності застосування приватного права невизнаної держави мають застосовувати їх, якщо ці норми ефективно регулюють конкретні приватно-правові відносини.

Ключові слова: *невизнана держава, право, міжнародна спільнота, приватно-правові відносини, визнання.*

Анотація. *Стаття посвячена комплексному дослідженню проблем застосування права непризнаних держав в частині міжнародного права. В дослідженні охарактеризовані основні концептуальні підходи до можливості національних судів застосовувати право непризнаних держав при врегулюванні приватно-правових відносин. Акцентовано увагу на аргументах «за» право судів застосовувати во увазі норми внутрішнього права непризнаних держав, досліджена судово-практична діяльність по вибраному для дослідження питанню. По результатам наукового дослідження зроблено висновок, що міжнародно-правове визнання новостворених країн і*

определение статуса ее национального законодательства и, как следствие, возможность его применения национальными судами остаются сегодня дискуссионным. При определенных условиях в процессе урегулирования частно-правовых отношений уполномоченные юрисдикционные органы стран сталкиваются с проблемой применения права иностранных государств, не получивших мирового признания, что объективно вызывает противоречивость в вопросе об общеобязательных правилах поведения, право, действующее на ее территории. . Учитывая тот факт, что сегодня значительное количество непризнанных государств мира «доказали свою жизнеспособность» и интегрированы в международный рынок, целесообразным считаем все же постепенно воспринять действие частного права даже непризнанного государства. Национальные суды с учетом конкретного случая и целесообразности применения частного права непризнанного государства должны их применять, если эти нормы эффективно регулируют конкретные частно-правовые отношения.

Ключевые слова: *непризнанное государство, право, международное сообщество, частно-правовые отношения, признание.*

Summary. *The article is devoted to a comprehensive study of the problems of application of the law of unrecognized states in private international law. The study describes the main conceptual approaches to the possibility of national courts to apply the law of unrecognized states in the regulation of private law relations. Emphasis is placed on the arguments "for" the right of courts to take into account the rules of domestic law of unrecognized states, the case law on the issue selected for study is studied. According to the results of the research, it is concluded that the international legal recognition of the newly formed countries and the determination of the status of its national legislation and, as a consequence, the possibility of its application by national*

courts remain controversial today. Under the outlined conditions in the process of settling private law relations, the competent jurisdictions of the countries face the problem of applying the law of foreign states that have not gained worldwide recognition, which objectively causes controversy on the issue of mandatory rules of conduct, law in force in its territory. . Given the fact that today a significant number of unrecognized countries have "proven their viability" and are integrated into the international market, we still consider it appropriate to gradually adopt the effect of private law, even an unrecognized state. National courts, taking into account the specific case and the expediency of applying the private law of an unrecognized state, should apply them if these rules effectively regulate specific private law relations.

Key words: *unrecognized state, law, international community, private law relations, recognition.*

Постановка проблеми. Постійна поява нових суб'єктів права є невід'ємним та закономірним процесом для кожної правової системи, особливо якщо таким суб'єктом є держава. Водночас, сучасна наука міжнародного приватного права вже давно «зустрілася» з проблемою застосування національного права невизнаних держав. Беззаперечно, наразі питання застосування іноземного права перебуває у діалектичному взаємозв'язку з доктриною державного суверенітету, що обумовлено тим, що всі держави-учасники міжнародної арени, незалежно від того, визнані вони чи ні, мають власну, іноді досить специфічну, правову систему та специфічне законодавство, що регламентує ту чи іншу сферу суспільних правовідносин, що викликає співіснування їх розмаїття. Так, концепція державного суверенітету у сучасному світі викликає труднощі у повній уніфікації правових норм різних національних систем, хоча це є навіть недоцільним, ураховуючи різноманітність міжнародної спільноти. У зв'язку із вищевикладеним єдиноможливим та обґрунтованим вирішенням

озвучених проблемних питань є можливість дії колізійного методу міжнародного приватного права, а отже, і для застосування внутрішнього права для вирішення спорів за участю іноземного елемента.

Аналіз наукової літератури. Питання, присвячене дослідженню особливостей права невизнаних держав, знайшло своє відображення у працях таких науковців, як: О.М. Теленко [1], А.О. Філіп'єва [2], С.А. Осипова [3], Є.І. Кельмана [6], С.В. Криштоп [10], В.В. Дівак [11], Т.В. Далявська [12], І.Є. Хмельова [13] та ін.

Мета наукової статті. Метою нашого наукового дослідження є здійснення комплексного системного аналізу можливості національних судів застосовувати внутрішнє право невизнаних держав при вирішенні приватно-правових спорів.

Виклад основного матеріалу. Невизнані або частково визнані міжнародним співтовариством держави, їх функціонування, розвиток і місце у міжнародній системі є одним із найдискусійніших питань сучасного міжнародного публічного та міжнародного приватного права. Хоча такі утворення і наділені певними атрибутами державності, серед яких: «власна» територія, населення, органи влади, збройні сили, державна символіка, національна валюта тощо, життєздатність останніх суттєво обмежується тим, що вони не мають повноцінного визнання зі сторони держав – членів ООН. Це негативно впливає на їх економічний розвиток, обмежує доступ до міжнародних організацій і ринків, ускладнює їх співпрацю з суверенними державами у різних сферах [1].

Як наслідок, дедалі ширше коло суспільних відносин стає інтернаціональним, виходить за межі однієї юрисдикції та включається в міжнародний цивільний обіг: транспорт та зв'язок, туризм і торгівля, освіта та наука тощо стають міжнародними. У правовій площині все це призводить до того, що перед правозастосуванням все частіше постає вимога враховувати не лише норми однієї правової системи, а й правові

приписи, що діють за межами власного *lex fori*. Україна не стоїть осторонь цих тенденцій, активно включаючись в процес міжнародного співробітництва та інтеграції, в силу чого наша правова система має бути готовою до більш ґрунтовних контактів із правом іноземних держав. Усе це зумовлює необхідність дослідження проблем та перспектив застосування іноземного права для регулювання приватноправових відносин [2].

Дослідниця з Придністров'я С. Осіпова під «невизнаними державами» розуміє світових геополітичних утворень, які, володіючи усіма ознаками державності (населення, контроль над територією, система права та управління, фактичний суверенітет), водночас не мають повного або часткового міжнародного дипломатичного визнання і тому не можуть де-юре виступати як суб'єкт міжнародних відносин [3, с. 124].

Проаналізувавши положення Закону України «Про міжнародне приватне право», ми можемо вести мову про існування своєрідного постулату: норми іноземного права повинні визначатися, застосовуватися і тлумачитися таким чином, як якщо б справа розглядалася в суді тієї країни, чие право підлягає застосуванню[4]. При цьому необхідно враховувати, що на застосуванні іноземного права не може не позначитися фактор його дії в правовому полі іншої країни. У зв'язку із вищезазначеним, постає питання, чи охоплює поняття «іноземне право» положення нормативно-правових актів невизнаних держав?

Варто зосередити увагу на тому, що інтенсивні глобалізаційні процеси, що мають місце у світі, мають своїм закономірним наслідком утворення досить різними шляхами та способами держав, які так і не набувають міжнародного визнання, трансформуючись саме на невизнані держави з квазінаціональними правовими системами. Сьогодні кількість невизнаних держав визначити важко. За окреслених умов у процесі врегулювання приватно-правових відносин уповноважені юрисдикційні

органи країн зіштовхуються із проблемою застосування права іноземних держав, які не набули світового визнання, що об'єктивно викликає суперечливість в питанні про загальнообов'язкові правила поведінки, право, що діє на її території [5].

Фактично щоразу, коли приватно-правові відносини обтяжені іноземним елементом у тій чи іншій формі, виникає потенційна можливість застосування норм іноземного правового порядку. Тому можна стверджувати, що відсутність хоча б потенційної можливості застосування невітчизняного, іноземного права призвела б до відсутності як такої потреби в існуванні системи норм міжнародного приватного права. Отже, як вказується у літературі, застосування іноземного права як результату відсилки колізійної норми є головним питанням не лише доктрини, а й практики міжнародного приватного права [2].

Якщо проаналізувати позицію судових органів країн Америки та Західної Європи, то варто зазначити про те, що більшість судів країн Західної Європи (ФРН, Бельгія, Швейцарія, Австрія та ін.), американські та британські суди не пов'язують застосування іноземного права із міжнародним визнанням держави. Однак, у деяких країнах питання застосування права невизнаної держави віддано на розсуд національних судів. Цікавим є той факт, що країни, чиї судові органи виступають противниками застосування права невизнаних держав до врегулювання спірних правовідносин, поділяють такі обмеження на матеріальні та процесуальні [6, с.14].

Що стосується думок вчених-міжнародників щодо можливості застосувати право невизнаних держав при врегулюванні приватно-правових конфліктів, то у юридичній науковій літературі вчені, які є представниками міжнародного публічного права, наполягають на тому, що національні суди не повинні сприймати та застосовувати право іноземної невизнаної держави, оскільки за таким суб'єктом не визнається

навіть право на подання позовів про інші права урядового характеру. Тобто не визнають лише її міжнародно-правову правосуб'єктність.

На підтвердження цього можна навести правову позицію 2006 році відбулося судове засідання Одеського апеляційного господарського суду, рішенням якого було встановлено, що у справ №15/202/06, дієздатність апелянта не може бути визначеною правом Придніпровської Молдавської Республіки, тому що Придністровська молдавська республіка не існує як окрема держава. Суд відмовився надавати юридичного значення господарським діям право на вчинення яких було надано апелянту урядом ПМР. Суд не врахував, що хоча ПМР юридично невизнана жодною із держав, проте вже протягом тривалого часу здійснює ефективне управління територією Придністров'я, має всі ознаки державності і на її території діють правові норми відмінні від норм права Молдови. Таким чином, своїм рішенням суд взагалі заперечив існування на території ПМР будь-яких правових суспільних відносин, адже всі вони так чи інакше не відповідають праву Молдови [7].

Інші науковці – представники міжнародного приватного права схиляються до того, що система внутрішнього права, що діє на території невизнаної країни, може застосовуватись, оскільки невизнання не впливає негативно на його застосування в національному судочинстві в межах приватноправових відносин, що виникають між рівноправними суб'єктами.

З останньою тезою доцільно погодитися і навести такі аргументи. По-перше, що хоча невизнання країни і може бути політично виправданим, проте все ж таки правові наслідки невизнання держави як суб'єкта на міжнародній арені не повинно «зачіпати» сферу приватного права.

Так, національні суди повинні мати можливість застосовувати право іншої країни незалежно від наявності визнання, якщо це право в

певний момент реально регулює відповідні правовідносини. Для підтвердження висловленої тези, можемо звернутись до найбільш розповсюдженого прикладу: коли місцезнаходження юридичної особи є територією невизнаної держави. Якщо внаслідок дії колізійної норми суд має застосувати законодавство держави місцезнаходження юридичної особи, чи означатиме це, що він застосовуватиме право цієї невизнаної держави?

По-друге, якщо навіть припустити, що визнання є юридичним актом створення держави як суб'єкта, то цей акт є важливим лише для міжнародних відносин, що регулюються міжнародним публічним правом, проте для юрисдикційної діяльності воно не має значення, оскільки вирішення питань приватноправового характеру, що виникають між рівноправними суб'єктами, не стосується відносин між державами. На наш погляд, якщо підчас застосування норми іноземного права суд не стикається із тим, що іноземна держава виступає як суб'єкт міжнародно-правових відносин, він має сміливо застосовувати норми даної правової системи .

Що стосується України, то вітчизняне законодавство прямо не передбачає визнання держави , як фактор обмеження у застосуванні її права. Проте, як свідчить судова практика, національні суди «схиляються» до обов'язкового передбачення визнання держави для застосування її внутрішнього права. Українське законодавство опосередковано обмежує суди у застосуванні права невизнаних держав через такі правові інструменти та механізми, як : публічний порядок, імперативні норми, обхід закону та неможливість у коротких строк встановити зміст іноземного права тощо [8].

Прикладом на підтвердження другої точки зору може слугувати може слугувати правова позиція, викладена у Постанові ВС КЦС у справі №367/2656/20 від 15.09.2021 року. Так, з метою отримання пенсії у зв'язку

з втратою годувальника, громадянка України в інтересах своєї неповнолітньої доньки намагалась отримати свідоцтво про смерть колишнього чоловіка, який помер у специфічному регіоні – Турецькій Республіці Північного Кіпру. Враховуючи те, що Україна, як і світове співтовариство, крім Туреччини, не визнає цієї території – органи реєстрації актів цивільного стану України відмовили реєструвати факт смерті і видати відповідне свідоцтво. Невизнання цієї території, в тому числі, унеможливило звернення до дипломатичних установ України з цим питанням. Звернення із адвокатським запитом до Посольства України в Турецькій Республіці – також нічого не дало. Тому заявниця звернулась до суду в порядку окремого провадження. Втім, судом першої інстанції (залишеним в силі апеляційним судом) їй відмовлено у відкритті провадження, оскільки чинний Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) не передбачає можливості встановлення судом факту смерті особи на території іноземної держави, тим паче невизнаної. Подавши касаційну скаргу до ВС КЦС на відповідні рішення судів попередніх інстанцій, заявниця добилася їх скасування ВС КЦС та передання до першої інстанції для відкриття провадження.

Отже у цій справі, ВС КЦС зазначив наступне: по-перше, відповідно до пункту 8 частини першої статті 315 ЦПК України суд розглядає справи про встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; по-друге, ВС КЦС визнав помилковим висновок про те, що ЦПК України не передбачає можливості встановлення судом факту смерті особи на території іноземної держави. Помилковість таких висновків полягає у тому, що невизначеність норм процесуального права не може тлумачитись проти заявників і обмежувати їх право на судовий захист, у тому числі у справах окремого провадження, оскільки в Україні юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір. За таких обставин суди

першої та апеляційної інстанції зробили передчасні та неправильні висновки про відмову у відкритті провадження у справі про встановлення факту смерті на території іноземної держави [9].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, проаналізувавши та систематизувавши усе вищевикладене, ми можемо прийти до висновку стосовно того, що міжнародно-правове визнання новоутворених країн та визначення статусу її національного законодавства і, як наслідок, можливість його застосування національними судами залишаються сьогодні дискусійним. Враховуючи той факт, що сьогодні значна кількість невизнаних держав світу «довели свою життєздатність» та є інтегрованими в міжнародний ринок, доцільним вважаємо все ж таки поступово сприйняти дію приватного права навіть невизнаної держави. Національні суди з урахуванням конкретного випадку та доцільності застосування приватного права невизнаної держави мають застосовувати їх, якщо ці норми ефективно регулюють конкретні приватно-правові відносини.

Література

1. Теленко О. М. Невизнані держави сучасного світу: сутність поняття та проблема визнання. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_85. (дата звернення: 02.11.2021).
2. Філіп'єв А.О. Застосування іноземного права для регулювання приватноправових відносин: проблеми та перспективи. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/352331.html> (дата звернення: 02.11.2021).
3. Осипова С. А. Непризнанные государства как политико-правовой феномен: теоретико-методологический аспект. *Вісник СевНТУ*: зб. наук. пр. Серія: Політологія. 2011. Вип.123. С. 124-127.

4. Про міжнародне приватне право: Закон України №2709-15 від 23.06.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 02.11.2021)
5. Лисенко А.О. Проблема застосування права невизнаних держав у міжнародному приватному праві. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/1359-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8-2383-1-10-20200315.pdf> (дата звернення: 02.11.2021).
6. Кельман Е.И. Советское право за рубежом. Москва. 1927. 96с.
7. Постанова Одеського апеляційного господарського суду у справі №15/202/06 від 18.07.2006 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53643> (дата звернення: 02.11.2021).
8. Філіп'єв А. О. Приватне право невизнаних держав та практика правозастосування. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1433.pdf>. (дата звернення: 02.11.2021).
9. Постанові ВС КЦС у справі №367/2656/20 від 15.09.2021 року. URL: [https://protocol.ua/ru/nevznachenist_protsestualnogo_prava_ne_moge_tlu_machitis_proti_zayavnikov_i_obmeguvati_ih_pravo_na_zahist_u_tomu_chi_sli_u_spravi_pro_vstanovlennya_faktu_smerti_za_kordonom_\(vs_ktss_sprava_367_2656_20_vid_15_09_2021_r_\)/](https://protocol.ua/ru/nevznachenist_protsestualnogo_prava_ne_moge_tlu_machitis_proti_zayavnikov_i_obmeguvati_ih_pravo_na_zahist_u_tomu_chi_sli_u_spravi_pro_vstanovlennya_faktu_smerti_za_kordonom_(vs_ktss_sprava_367_2656_20_vid_15_09_2021_r_)/) (дата звернення: 02.11.2021).
10. Криштоп С. В. Особливості правового статусу невизнаних держав. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 893-896.
11. Дівак В.В. Деякі проблеми міжнародно-правового визнання невизнаних держав. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 579-587.
12. Далявська Т. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 19 с.

13. Хмельова І. Є. Визнання та імунітет держав у міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 410-413.

References

1. Telenko O. M. Nevyznani derzhavy suchasnoho svitu: sutnist poniattia ta problema vyznannia. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_85. (data zvernennia: 02.11.2021).
2. Filipiev A.O. Zastosuvannia inozemnoho prava dlia rehuliuвання pryvatnopravovykh vidnosyn: problemy ta perspektyvy. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/352331.html> (data zvernennia: 02.11.2021).
3. Osypova S. A. Nepryznannye hosudarstva kak polytyko-pravovoi fenomen: teoretyko-metodolohycheskyi aspekt. *Visnyk SevNTU: zb. nauk. pr. Serii: Politolohiia*. 2011. Vyp.123. S. 124-127.
4. Pro mizhnarodne pryvatne pravo: Zakon Ukrainy №2709-15 vid 23.06.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (data zvernennia: 02.11.2021)
5. Lysenko A.O. Problema zastosuvannia prava nevyznanykh derzhav u mizhnarodnomu pryvatnomu pravi. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/1359-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8-2383-1-10-20200315.pdf> (data zvernennia: 02.11.2021).
6. Kelman E.Y. *Sovetskoe pravo za rubezhem*. Moskva. 1927. 96s.
7. Postanova Odeskoho apeliatsiinoho hospodarskoho sudu u spravi №15/202/06 vid 18.07.2006 roku. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53643> (data zvernennia: 02.11.2021).

8. Filipiev A. O. Pryvatne pravo nevyznanykh derzhav ta praktyka pravozastosuvannia. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1433.pdf>. (data zvernennia: 02.11.2021).
9. Postanovi VS KTSS u spravi №367/2656/20 vid 15.09.2021 roku. URL: [https://protocol.ua/ru/neviznachenist_protseusualnogo_prava_ne_moge_tlu_machitis_proti_zayavnikiv_i_obmeguvati_ih_pravo_na_zahist_u_tomu_chi_sli_u_spravi_pro_vstanovlennya_faktu_smerti_za_kordonom_\(vs_ktss_sprava_367_2656_20_vid_15_09_2021_r_\)/](https://protocol.ua/ru/neviznachenist_protseusualnogo_prava_ne_moge_tlu_machitis_proti_zayavnikiv_i_obmeguvati_ih_pravo_na_zahist_u_tomu_chi_sli_u_spravi_pro_vstanovlennya_faktu_smerti_za_kordonom_(vs_ktss_sprava_367_2656_20_vid_15_09_2021_r_)/) (data zvernennia: 02.11.2021).
10. Kryshchak S. V. Osoblyvosti pravovoho statusu nevyznanykh derzhav. *Molodyi vchenyi*. 2017. № 11. S. 893-896.
11. Divak V.V. Deiaki problemy mizhnarodno-pravovoho vyznannia nevyznanykh derzhav. *Derzhava i pravo*. 2011. Vyp. 52. S. 579-587.
12. Daliavska T. Fenomen nevyznanykh derzhav: politolohichni analiz: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «Politychni instytuty ta protsesy»; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2016. 19 s.
13. Khmelova I. Ye. Vyznannia ta imunitet derzhav u mizhnarodnomu pravi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2013. № 3. S. 410–413.